

УДК 7.071.1+39]:82-6

З ЕПІСТОЛЯРІЮ МИКОЛИ МУРАШКА І ПОРФИРІЯ МАРТИНОВИЧА

Оксана Сторчай

Публікацію присвячено епістолярію Миколи Мурашка та Порфирія Мартиновича.

Ключові слова: Микола Мурашко, Порфирій Мартинович, епістолярна спадщина.

Публикация посвящена эпистолярію Николая Мурашко и Порфирия Мартыновича.

Ключевые слова: Николай Мурашко, Порфирий Мартынович, эпистолярное наследие.

The article is dedicated to the epistolary heritage of Mykola Murashko and Porfyriy Martynovych. It contains an introductory article and commentaries.

Keywords: Mykola Murashko, Porfyriy Martynovych, epistolary heritage.

Досліджуючи епістолярну спадщину тих чи інших особистостей, виникає природне бажання подати їх об'ємно, якомога повніше задля того, аби відтворити в усіх нюансах і деталях, а також спробувати реконструювати діалог між адресатами. Відтворенню діалогу між такими знаковими постатями вітчизняної культури й мистецтва, як Микола Іванович Мурашко (1844–1909) та Порфирій Денисович Мартинович (1856–1933), присвячена ця публікація [9; 10; 11]. Обидва діячі були сподвижниками, їхня діяльність – це приклад жертвовної любові до всього українського, служіння рідному народові, прославлення його багатовікової самобутньої культурної спадщини, таланту й неповторності.

Творчий життєпис майстра українського пейзажу, доброго рисувальника, талановитого педагога М. Мурашка, а особливо історія існування його славнозвісної рисувальної школи – теми, що цікавлять багатьох сучасних дослідників, попри те, що в наявності є дві монографії Ю. Турченко: «М. І. Мурашко: Нарис про життя, творчість і педагогічну діяльність» [29] та «Київська рисувальна школа» [30]; досить відоме видання М. Мурашко «Воспоминания старого учителя. Киевская рисовальная школа. 1875–1901»

[19], його статті присвячені огляду тодішніх художніх виставок і діяльності рисувальної школи. Чимало є ґрунтовних і цікавих публікацій, зокрема: «Думки про мистецтво (зі щоденника Миколи Мурашка)» [1], «Передвижники і Київська рисувальна школа» [4], «М. І. Мурашко – художній критик» [3], «Школа Миколи Мурашка у документах ЦДАМЛМ України» [5], «Мистецтво було радістю мого життя»: (До 150-річчя від дня народження М. І. Мурашка)» [6], «Художньо-критична діяльність М. І. Мурашка» [8], «Спогади Михайла Жука про Київську школу Миколи Івановича Мурашка (Одеса, 1951–52 рр.)» [24], «Виставкова діяльність київської рисувальної школи 1875–1901 рр.» [21], «Кримські канікули Миколи Мурашка, Володимира Андрєєва та Григорія Дядченка» [27], «Микола Мурашко (1844–1909): “Хочеться, щоб школа наша була достойна бути школою цілого краю...”» [28] тощо.

П. Мартиновичу присвячене фундаментальне й цінне наукове видання «Українські записи: Українські записи Порфирія Мартиновича, друкована фольклорно-етнографічна спадщина, вибране листування, мартиновичезнавчі студії, вибрана мистецька спадщина, біографічні матеріали» [16]; загальновідомі спогади О. Слас-

APXIB

тьона про П. Мартиновича зі статтями – вступною А. Березинського й заключною С. Таранушенка – «Творчість Мартиновича в світлі доби» [23]; монографічні дослідження «Художник Порфирий Мартинович» [7], «П. Д. Мартинович» [26]; статті «Художник-реаліст Порфирий Мартинович» [20], «Художник П. Д. Мартинович» [2], «П. Д. Мартинович. Український художник-демократ. До 100-річчя з дня народження» [17] та «Світло згаслої зірки» [18] тощо.

Читаючи листи видатної людини, немов чуєш як ця людина розмовляла, і звісно, намагаєшся скласти уявлення про неї, незалежно від її зображень на світлині, живописному чи графічному портреті. Цікавий опис зовнішності й характеру М. Мурашка, свого товариша ще зі студентських років навчання в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, подав І. Рєпін у спогадах «Далекое и близкое»: «В классе гипсовых фигур я сидел плечом к плечу с хохлом Н. И. Мурашко; он меня очень интересовал. Во всей его фигуре с хохлацкой грацией лентяя, в манере говорить загадочными обрывками фраз и в costume с большой кокетливостью санкюлота была даже картинность; он, видимо, щеголял, замечая неотразимое впечатление, произведенное им на простаков и в особенности на барышень. Частенько громко произносил он имена и изречения из прочитанных им интересных книг и биографий и любил, и имел способность быстро завладеть товарищами, не стесняясь пускать им пыль в глаза. Мы скоро сошлись ближе. Мурашко особенно нравился мне тем, что много читал и имел превосходную память. Он не без рисовки казался загадочным и намекал не раз на опасности, по которым он проскакивает до поры до времени. Летом он в родных местах Украины записывал “З народных уст”. Он прекрасно владел украинским языком. Своими рассказами-анекдотами, часто сказочного характера, он потешал нас до слез. В знакомых домах, особенно в Праховых¹, от него не отставали, пока он не прочтет чего-нибудь из своих мелких, закомканных листков. Хохотали бесконечно...» [22, с. 202–203]. (До речі, із цього фрагмента видно, що українську

мову тодішня російська творча інтелігенція добре розуміла.)

Порфирия Мартиновича І. Рєпін увіковічив, змалювавши його у своїй широковідомій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»². Ось як про це зазначив у спогадах близький друг П. Мартиновича художник О. Сластьон³: «Передню частину форми голови я все ж зберіг і згодом вилив із неї й саму маску, на якій Мартинович усміхався. Одного разу І. Ю. Рєпін побачив у мене ту маску, і так вона йому сподобалась за той усміх, що він випросив її в мене, як цілком придатну йому натуру для хлопця-бурсака в його картині “Запорожці пишуть відповідь турецькому султанові”. Отож із лівого боку, біля вусатої фігури (маляр Цьонглінський⁴), що лупить кулаком по спині напівголого запорожця, вміщено молоду, нахилену, стрижену в кружок голову хлопця-бурсака з усмішкою на вустах. Отож і є наш любий Порфирий. Маска ота так і зосталася в Рєпіна; десь, мабуть, і тепер вона в нього. Виходить – нема зла без добра! Хоч і попомучився Мартинович у наших руках, зате навіки зберіг його образ Рєпін у своїй картині та ще й поряд із любими йому запорожцями» [23, с. 33–34].

З опублікуванням листування між П. Мартиновичем і О. Сластьоном з’ясувалося, що Мартинович зустрічався один раз із Рєпіним і коротко з ним розмовляв. Цей факт довго був невідомий науковцям [16, с. 345], тому привабливим додатком до статті буде короткий лист І. Рєпіна до П. Мартиновича 1898 року стосовно допомоги матері останнього [9, арк. 1].

Основний лейтмотив листування між М. Мурашком і П. Мартиновичем, яке запропоноване до публікації, – це збирання Мартиновичем своїх творів, які він свого часу дарував, виконував на замовлення, залишав як завдаток, коли позичав гроші тощо, щоб згодом їх опублікувати (про це є відомості в спогадах О. Сластьона і листах Мартиновича до нього) [23, 16, с. 184, 321, 327, 330–332].

Опанас Сластьон у своїх мемуарах писав про неоднозначне ставлення оточення П. Мартиновича до цього його рішення: «Треба сказати, що між нами – знайомими

ОКСАНА СТОРЧАЙ. З ЕПІСТОЛЯРІЮ МИКОЛИ МУРАШКА І ПОРФИРІЯ МАРТИНОВИЧА

й товаришами Мартиновича – були змагання, чи слід безпечно віддавати Мартиновичеві його рисунки? Адже в якусь тяжку годину своєї недуги він міг би їх і знищити. Через це дехто з наших товаришів, як от С. Васильківський⁵, свідомо не віддали йому рисунків і держали їх у себе або передали їх, як наприклад я, у Київський музей, що недавно тоді відкрився, 10 рисунків» [23, с. 142].

Зі змісту листування Мартиновича й Мурашка дізнаємося, що останній усі твори йому повернув. Новим цікавим фактом є і те, що П. Мартинович був добре знайомий з батьками М. Мурашка, загалом встановлення раніше невідомих або фактично забутих знайомств, взаємозв'язків завжди є важливою складовою в дослідженні того чи іншого питання з життєпису окремої особистості, визначає шляхи пошуку подальших фактів і подій.

З опублікованого епістолярію Мартиновича й Сластьона варто виділити інформацію про твори Мартиновича, що перебували в М. Мурашка, з метою встановлення / уточнення які саме роботи мають на увазі в листуванні Мартиновича й Мурашка. У цьому листуванні твори Мартиновича зазначені узагальнено, а саме – два етюди й шість малюнків без конкретизації. Єдиними є згадування про рисунок до «Лірника», на жаль, назва написана нерозбірливо в листах П. Мартиновича, а М. Мурашко називає сюжет «рисунок, де мужик дулю сує» та ескіз «Михей» (мається на увазі «натурщик Михей»).

У листі, імовірно, 1890 року О. Сластьон писав: «Я од тебе ніколи не чув, щоб твоя “Енеїда”⁶ десь справді розбилась, і думаю, що слухи сі невірні. У Мурашка остались твої малюнки про Хому та Ярему – се я знаю багато де од кого»⁷ [16, с. 321]. А в листі Мартиновича 1902 року читаємо: «Мурашко віддав мені 2 етюди (я йому заплатив 25 рублів давнього мого долгу), а шість рисунків пішли по митарствам: два рисунка узяв Горленко⁸, а мені про те ні слова не сказав... А я за ними журюсь много літ. Надіюсь, що Горленко мені віддасть їх. Два рисунка, чи один оддав Мурашко у городський музей. Мазараки⁹ зараз би ме-

ні вернув їх, так його тепер нема в Києві, а остальні рисунки, Мурашко казав, що як розшукаю між бумагами, то звіщу Вас і віддам Вам. Крім того, що у Мурашка 2 рисунка моїх єсть: один “натурщик Михей”, котрий найлучче із всіх тих моїх класних рисунків, що доводилось мені рисувать. Казав Мурашко, що віддасть мені же. Оце мене обрадувало, та тільки ждять томительно»¹⁰ [16, с. 333].

Запропонований фрагмент є важливим для реконструкції діалогу Мартиновича й Мурашка, оскільки із запропонованих до публікацій листів 1902 року є тільки листи М. Мурашка. Чернетки листів П. Мартиновича цього року до зазначеного адресата, найімовірніше, не збереглися.

Цінним для нас є з'ясування такого питання – як твори Мартиновича опинилися в Мурашка, адже з відомих друкованих джерел (наприклад, у «Спогадах старого вчителя» тощо) про це немає згадок. Загалом відомості про знайомство двох митців знаходимо в статті Ю. Нельговського «Художник-реаліст Порфирій Мартинович» [20] та опублікованому листуванні П. Мартиновича й О. Сластьона [16].

Таким чином, з епістолярію Мартиновича та Мурашка довідуємося, що П. Мартинович віддав свої два етюди й шість рисунків до художньої колекції Рисувальної школи М. Мурашка, позичаючи в нього гроші, про що написав у листі 1890 року від 24–25 жовтня: «Зная, что в то время еще недавно приняли Киевскую школу в свое распоряжение, думаю себе, может быть, из ресурсов школы можно как либо устроить заем и оставить свои этюды так сказать для обеспечения [в оригіналі слово перекреслено. – О. С.], чтобы и они хотя какуюнибудь посильную свою пользу могли служить школе» [10, арк. 30 – 30 зв.]. І далі: «Теперь сообщу и другую свою просьбу относительно тех шести рисунков, которые я подарил Вам [в оригіналі слово перекреслено. – О. С.] для школы (в 1877 году или 1876). Я думаю собрать все свои рисунки в одно место для того, чтобы впоследствии издать их. Будьте добры, прошу Вас, не откажите в моей просьбе возвратить мои рисунки» [10, арк. 30 зв. – 31].

APXIB

Отже, П. Мартинович, беручи в борг гроші, у цьому випадку в М. Мурашка, зазвичай залишав свої твори як завдаток, хоча такі умови, як відомо з листів, йому не ставили. П. Мартинович залишав як завдаток найдорожче, що в нього було, – свої графічні й живописні твори. Читаємо, наприклад, у листі 1912 року: «Приїхав до Києва і, zostавляючи у його два етюди свої <...> – Ганчаря козака і Трохима Пасеха (у чуприні), – просив у його позичити мені 25 рублів. Н. И. Мурашко не хотів довго брати тих етюдів, давав і так без того 25 рублів, ну я сказав, що нехай остануться всі етюди, поки віддам гроші»¹¹ [16, с. 345]. Цікаво, у листах П. Мартиновича знаходимо інформацію, яким саме чином його картина «Казенні помешкання для учнів Академії мистецтв» могла опинитися в батьків М. Мурашка. Наразі в епістолярії Мартиновича й Мурашка мовиться про неї тільки в листах П. Мартиновича, відповіді М. Мурашка немає, то невідомо, чи була вона в родині останнього.

Таким чином, у М. Мурашка перебували такі твори П. Мартиновича: два етюди «Ганчаря козака і Трохима Пасеха (у чуприні)», малюнки «про Хому і Ярему» (до лірницької пісні), рисунок «натурщик Михей», малюнок до «Лірника» і, можливо, у батьків М. Мурашка знаходилася картина «Казенні помешкання для учнів Академії мистецтв». Крім того, у монографії Ю. Турченка «Київська рисувальна школа» зазначено тільки один твір П. Мартиновича в «списку художніх творів, що використовувались у Київській рисувальній школі як наочне приладдя», – це «Українець. Етюд» [30, с. 133].

На час листування П. Мартинович жив у Константинограді¹², а М. Мурашко – у Бучі. Михайло Жук, учень рисувальної школи Мурашка, величезного таланту художник, згадував: «По Києво Ковельській залізниці є станція “Буча”. Там побудував собі домок з майстернею Микола Іванович Мурашко. Хороша садиба, хороший садок, чудова українська природа, все наче змовилося бути в злагоді з його старістю. Мурашко вже школи не мав» [24, с. 222]. Далі він зазначив: «Це було осіннього дня, коли я в останнє бачив людину, що багато зробила

для справи художньої освіти на Україні. Художня школа Миколи Івановича Мурашка була одним з хороших учбових закладів, де починали свій шлях талановиті люди, що пізніше виявили себе прекрасними майстрами живопису. Ті медалі, що отримували учні його школи, дійсно стали найвищою нагородою “Старого учителя”» [24, с. 223]. У Бучі М. Мурашко прожив останні вісім років свого життя.

Епістолярій Мурашка й Мартиновича зберігається в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України у фонді П. Мартиновича. Ураховуючи, що збереглося тільки п'ять листів М. Мурашка 1902–1904 років, автором статті було підібрано листи П. Мартиновича різних років, починаючи з 1890-х, з метою реконструкції діалогу між ними. На жаль, удалося тільки окреслити діалог, оскільки не збереглися листи 1890-х років М. Мурашка. Наукова цінність цих листів безсумнівна й полягає в їхній інформативності – у нових подробицях творчого життя обох митців, що заслуговує на увагу.

Листи публікуємо зі збереженням авторської стилістики, орфографії та пунктуації, з незначними редакторськими правками. Зазначимо, що робота із чернетками листів П. Мартиновича була важкою і складною – одні тексти можна було прочитати, а чимало з них потребували розшифрування. Крім того, у науковій літературі вже усталилася традиція, як подавати епістолярій П. Мартиновича [16, с. 485]. У нашій статті листи, які написані російською мовою, публікуємо згідно із сучасним російським правописом (знято «ъ» (твердий знак) у кінці слів, літеру «ѣ» передано сучасною російською літерою «е» тощо); листи з двомовними текстами – російською і українською мовами (текст написаний російськими літерами з русизмами) – залишаємо й публікуємо за правилами сучасного правопису обох мов. Листи, що написані українською мовою, але російськими літерами (це стосується і двомовних), подаємо згідно з українським правописом, застосовуючи встановлені норми, що були запропоновані з

ОКСАНА СТОРЧАЙ. З ЕПІСТОЛЯРІЮ МИКОЛИ МУРАШКА І ПОРФИРІЯ МАРТИНОВИЧА

публікацією епістолярію П. Мартиновича й В. Горленка, П. Мартиновича й О. Сластьона [16, с. 485]. «Уніфіковано знаки у прямій мові та вживання великої літери. Знято “Ъ” (твердий знак) у кінці слів. Вживані П. Мартиновичем графеми “ы” та “и”, сполучення “йи”, “йе” передаємо сучасними українськими літерами “и”, “і”, “ї”, “є»». «Зберігаючи особливості авторського правопису, в низці випадків ми наблизили його до сучасних норм. Таким чином, при публікації подається не “грім”, а “рим”, коли мова йде про гримування, не “жеве”, а “живе” і т. д.: “завжде” (завжди), “міні” (мені), “можно” (можна), “ног” (ніг), “скілько” (скільки), “тільки” (тільки), “шо” (що), “якшо” (якщо), “збірився” (збирився), “росказав” (розказав), “седить” (сидить)». «Крім вищезгаданих слів, можна додати й вживані П. Д. Мартиновичем: “єго”, “цего”, “росход”, “росшукати”, “Харьков” та деякі інші, написання яких ми теж подали згідно з сучасними нормами, наприклад, “Харків”... Розділові знаки представлені нами згідно з сучасними орфографічними правилами» [16, с. 485]. У листах П. Мартиновича й М. Мурашка знаходимо ще слова, що подаємо згідно із сучасними нормами українського правопису, а саме: «ёго» (його), «изъвылы» (виявили), «их» (їх), «мои» (мої), «им» (їм), «поихали» (поїхали); «Энеида» («Енеїда») тощо, також суфікси «-ский» – «-ський» та ін.

До листів М. Мурашка ми застосовуємо всі вище зазначені норми, коли український текст написаний російськими літерами. У двомовних текстах залишаємо слова, що написані російською мовою, згідно із сучасним правописом.

Примітки

¹ Маються на увазі брати Адріан і Мстислав Прахови. Мстислав Вікторович (1840–1879) – лінгвіст, перекладач, старший брат Адріана Вікторовича (1846–1916) – історика мистецтва, археолога, художнього критика, викладача.

² Рєпін І. Запорожці пишуть листа турецькому султанові. 1880–1891. Полотно, олія. Державний російський музей м. Санкт-Петербурга.

³ Опанас Георгійович Сластіон (1855–1933) – живописець, графік, архітектор, етнограф, педагог. Батько Юрія Сластіона.

⁴ Ян (Іван) Францевич Ционглінський (Ционглінський, Цьонглінський, польс. Jan Ciągłiński; 1858–1913) – живописець, викладач.

⁵ Сергій Іванович Васильківський (1854–1917) – живописець, майстер пейзажу.

⁶ Альбом з 13-ти ілюстрацій П. Мартиновича до «Енеїди» І. Котляревського, виконаних художником ще 1873 року, був виданий у 1903 року в Полтаві. Альбом і матеріали про підготовку та видання в Полтаві зберігаються в Центральному історичному архіві м. Санкт-Петербурга.

⁷ Листування П. Д. Мартиновича з О. Г. Сластьоном (1874–1929 рр.). Лист № 14: Сластьон – Мартиновичу 1890 р. (?) [16, с. 321].

⁸ Василь Петрович Горленко (1853–1907) – український літературознавець, фольклорист, мистецтвознавець.

⁹ Сергій Аркадійович Мазаракі (1856–1914) – поміщик Роменського повіту, археолог-аматор, живописець. Навчався разом з І. Рєпіним у Петербурзькій академії мистецтв. Відомий своїми 34-ма портретами українських гетьманів та полковників, виконаних на замовлення М. А. Терещенка.

¹⁰ Листування П. Д. Мартиновича з О. Г. Сластьоном (1874–1929 рр.). Лист № 26: Мартинович – Сластьону 1902 р., 5 червня [16, с. 333].

¹¹ Листування П. Д. Мартиновича з О. Г. Сластьоном (1874–1929 рр.): Лист № 31: Мартинович – Сластьону 1912 р., 27 лютого – 14 березня [16, с. 345].

¹² м. Константиноград – зараз м. Красноград, район центр Харківської області.

Джерела та література

1. *Амеліна Л.* Думки про мистецтво (зі щоденника Миколи Мурашка) / Лариса Амеліна // Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – Київ, 2008. – Чис. 1 (21). – С. 130–142.

2. *Войцехівський В.* Художник П. Д. Мартинович / В. Войцехівський // Життя і революція. – 1930. – № 7. – С. 147–151 : іл.

3. *Говдя П.* М. І. Мурашко – художній критик / П. Говдя // Образотворче мистецтво. – 1975. – № 5. – С. 23–24.

4. *Говдя П.* Передвижники і Київська рисувальна школа / П. Говдя // Мистецтво. – 1962. – № 1. – С. 28–29.

5. *Дубовик С.* Школа Миколи Мурашка у документах ЦДАМЛМ України [Електронний ресурс] / С. Дубовик. – Режим доступу : www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6.../12.pdf.

6. *Жбанкова О.* «Мистецтво було радістю мого життя»: (До 150-річчя від дня народження М. І. Мурашка) / Ольга Жбанкова // Українська культура. – 1994. – № 4–6. – С. 28–29.

7. *Жолтовський П.* Художник Порфирій Мартинович / Павло Жолтовський. – Харків : Пролетарій, 1930. – 20 [2] с. з іл.

АРХІВ

8. *Колісник Є.* Художньо-критична діяльність М. І. Мурашка / Є. Колісник // АНТ. – 2003. – № 10–12. – С. 170–173.
9. Лист І. Репіна до П. Мартиновича, рукопис, 1898 рік. – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (далі – АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ), ф. 11-3/178, (фонд № 11 Мартинович П. Д.), 2 арк.
10. Лист П. Мартиновича до М. Мурашка, рукопис, чернетка, 24–25 жовтня 1890 року / Листи Мартиновича П. Д. до матері, братів Павла та Василя, до Горленка В. П., Шереметьєвського В. І., Шведова В. І., Сластіона П. І., Мурашка М. І., до редакції «Київська старина», рукопис, чернетки, 63 арк. – АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, ф.11-3/65, (фонд № 11 Мартинович П. Д.), арк. 29 зв. – 31 зв.
11. Листи М. І. Мурашка до П. Д. Мартиновича, рукопис, 23.I.1902 – 1904 рр. – АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, ф.11-3/182 (фонд № 11 Мартинович П. Д.), 9 арк.
12. Листи О. Сластьона до П. Мартиновича; Листи П. Д. Мартиновича // Листування Опанаса Сластьона; упоряд. о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. – Запоріжжя, 2010. – С. 66–101, 124–175.
13. Листи П. Д. Мартиновича до М. І. Мурашка, рукопис, чернетки, 1890–1928 рр. – АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, ф. 11-3/66 (фонд № 11 Мартинович П. Д.), 18 арк.
14. Листування П. Мартиновича з В. Горленком ; підгот. до вид. С. Стефанович, О. Рубан // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 5. – С. 14–24.
15. *Мартинович П.* Листування з В. П. Горленком (1885–1896 рр.) // Науковий збірник за рік 1929: Записки Іст. секції ВУАН. – 1929. – С. 153–201.
16. *Мартинович П. Д.* Українські записи: Українські записи Порфирія Мартиновича, друкована фольклорно-етнографічна спадщина, вибране листування, мартиновичезнавчі студії, вибрана мистецька спадщина, біографічні матеріали / П. Д. Мартинович ; упоряд., прим., покажч. О. О. Савчук ; передм. О. Ю. Бріциної. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2012. – 534 с. ; 128 іл. – (Серія «Слобожанський світ». – Вип. 3).
17. *Музиченко С. М.* П. Д. Мартинович. Український художник-демократ. До 100-річчя з дня народження / С. М. Музиченко // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 2. – С. 81–82: з портр.
18. *Музиченко С.* Світло згаслої зірки [Про українського художника П. Мартиновича] / С. Музиченко // Ранок. – 1966. – № 5. – С. 11.
19. *Мурашко Н. И.* Воспоминания старого учителя. Киевская рисовальная школа. 1875–1901 / Николай Иванович Мурашко. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1907. – 240 с.
20. *Нельговський Ю.* Художник-реаліст Порфирій Мартинович [Електронний ресурс] / Ю. Нельговський. – Режим доступу : ukr.sovfarfor.com/.../201-hudozhnik-realist-porfirij-martinovich.html.
21. *Павліченко Н. В.* Виставкова діяльність київської рисувальної школи 1875–1901 рр. [Електронний ресурс] / Н. В. Павліченко // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 140 : Теорія та історія культури. – С. 93–97. – Режим доступу : <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2635>.
22. *Репин И. Е.* Далекое и близкое / под ред. и со вступ. статьей Корнея Чуковского. – 3-е изд., испр. и дополн. / Илья Ефимович Репин. – Москва ; Ленинград : Искусство, 1949. – 559 с.
23. *Сластьон О.* Мартинович. Спогади / ред. і вступ. стаття А. Березинського / Опанас Сластьон. – Харків : Рух, 1931. – 226 с. : іл.
24. Спогади Михайла Жука про Київську школу Миколи Івановича Мурашка (Одеса, 1951–52 рр.) [Електронний ресурс] / підгот. до друку, вступ. слово, комент. О. Ермоленко, Н. Суспи / Ольга Ермоленко, Наталія Суспа. – Режим доступу : dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/handle/123456789/24698.
25. *Стефанович С.* Із листування Степана Таранушенка і Порфирія Мартиновича / Світлана Стефанович // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2004. – Чис. 1. – С. 126–129.
26. *Таранушенко С. А.* П. Д. Мартинович / С. А. Таранушенко. – Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1958.
27. *Толстова Л.* Кримські канікули Миколи Мурашка, Володимира Андрєєва та Григорія Дядченка / Леся Толстова // Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – Київ, 2011. – Чис. 2 (34). – С. 53–66.
28. *Толстова Л.* Микола Мурашко (1844–1909): «Хочеться, щоб школа наша була достойна бути школою цілого краю...» / Леся Толстова // Музейний провулок. – Київ, 2007. – № 1 (7). – С. 24–29.
29. *Турченко Ю. Я.* М. І. Мурашко: Нарис про життя, творчість і педагогічну діяльність / Ю. Я. Турченко. – Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. – 36 с. : іл. + [6] л. іл.
30. *Турченко Ю. Я.* Київська рисувальна школа / АН УРСР ; ІМФЕ ; [Відп. ред. В. І. Касіянін] / Ю. Я. Турченко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1956. – 144 с. : іл.

ОКСАНА СТОРЧАЙ. З ЕПІСТОЛЯРІЮ МИКОЛИ МУРАШКА І ПОРФИРІЯ МАРТИНОВИЧА

Порфирій Мартинович. 1873 р.
За: Сластьон О. Мартинович.
Спогади. – Харків, 1931 [23]

М. І. Мурашко з дядьком Олексієм
Олександровичем. 1905 р.
ЦДАМЛМ України

АРХІВ

*М. І. Мурашко. Пейзаж *.*
Кінець ХІХ – початок ХХ ст.
Папір, олівець.
ЦДАМЛМ України

М. І. Мурашко. Пейзаж.
Кінець ХІХ – початок ХХ ст.
Папір, акварель.
ЦДАМЛМ України

* На звороті дарчий олівцевий напис дружини М. І. Мурашка онуку П. В. Язеву: «Дорогому моему внуку Павлуше от крепко любящей бабушки. Очень благодарю за письмо, с удовольствием прочла. Обнимаю, целую крепко. Посылаю дедушкин рисуночек».